

אלה תולדות הקיבוץ: סיכום ביניים

אביבה חלמיש

הנרי ניר, רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, תרגם מאנגלית: עמנואל לוטם, מוסד ביאליק, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים, 2008, 645 עמודים.

הקיבוץ הוא אחד ההישגים המרשימים ביותר של הציונות, הישג אנושי וחברתי שרישומו ניכר לא רק בישראל, אלא בעולם כולו. המילה 'קיבוץ' היא מן המילים העבריות המעטות שנכנסו לשיח העולמי והיא מופיעה במילונים לועזיים נכבדים. באחדים מהם מובאת לצדה גם המילה kibbutznik. ובכל זאת, על אף כל מעלותיו ועלילותיו של הקיבוץ לא קיים היה עד לפני זמן קצר ספר מקיף וכולל בשפה העברית על תולדות התנועה הקיבוצית. והנה בשנת 2008, ערב חגיגות המאה לקבוצה הראשונה, יצא לאור ספרו של הנרי ניר, רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, שהוא תרגום של ספרו באנגלית על ההיסטוריה של התנועה הקיבוצית שראה אור בשני כרכים בשנות התשעים של המאה הקודמת.¹

הספר מציג ומסכם קשת רחבה של נושאים בתולדות התנועה הקיבוצית, ובה בעת הוא גם מזמין דיון, הרחבה והעמקה בעניינים רבים הנדונים בו בקצרה, עניינים שהוא אינו מעמיק בהם ואינו ממצה אותם, אם בגלל מגבלות ההיקף של ספר אחד ויחיד על תופעה כה מורכבת ורבת שנים ואם בגלל מצב המחקר. משמע הספר הוא מעין סיכום ביניים של המחקר הקיים וגם פתיחה, הקדמה למחקר נוסף, עתידי. התיבות 'תולדות' בכותרת המשנה בעברית, ו-'A History' בזו האנגלית, מבהירות שזהו ספר הכתוב בדיסציפלינה היסטורית, אולם הוא מכיל גם התבוננות בעזרת כלים מתחומי דעת אחרים, ובראשם

סוציולוגיה ואנתרופולוגיה. ברור שמעתה ואילך אי אפשר יהיה לכתוב על הקיבוץ ללא הסתמכות על הספר רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, והפניה אליו. ניר הוא בר-סמכא מן המעלה הראשונה בתולדות התנועה הקיבוצית. יתר על כן, לא זו בלבד שהוא עוסק שנים רבות בחקר תולדותיה ופרסם עליה מאמרים רבים וספרים אחדים,² הוא עצמו חבר קיבוץ (בית העמק). עולה, כמוכן, השאלה האם עובדה זאת היא מעלה או שמא נהפוך הוא – כשמצד הזכות ניצבים הכרת הסיפור מבפנים, הבנת 'רוח התופעה' (מלשון: רוח התקופה, הציטיגייסט) והצפנים (קודים) הפנימיים שלה, ומנגד אורבת הסכנה של העדר הריחוק הנדרש מן החוקר. במקרה שלפנינו הקירבה לא קלקלה את השורה.

הספר הוא בבחינת הפוך בו והפוך בו, הכול בו. הוא נע על ציר הזמן אגב שילוב ראייה רחבה ופנורמית של התקופה, מראשית המאה העשרים ועד פתחה של המאה העשרים ואחת, עם דיונים על תולדות התנועה הקיבוצית לזרמיה. לצדם של פרקים הסדורים באופן כרונולוגי מובאים פרקים תמטיים הדנים במבחר נושאים. לכל אורכו הוא דן, במפורש ובמובלע, בשני מתחים בסיסיים המלווים את תולדות התנועה הקיבוצית ואת המחקר עליה, מתייחס אליהם ומנהל עמם דיאלוג. ציר המתח הראשון נע בין התפיסה שלירתו של הקיבוץ והתפתחותו הן פרי אידאולוגיה לבין זו הרואה בהן תוצאה של נסיבות היסטוריות. ציר המתח השני הוא בין היותו של הקיבוץ אורח חיים קומונלי, הוויה אנושית וחברתית ייחודית, שהיא מטרה בזכות עצמה, לבין היותו אמצעי להגשמת מטרות לאומיות וחברתיות.

מבין השורות, ולעתים מתוכן ממש, עולה שניר נוטה לראות בקיבוץ פרי של נסיבות, אולם הוא מציג ביושר פנים לכאן ולכאן. בהביאו דברים של חברי דגניה שאמרו לאחר שנים כי הקבוצה לא נוצרה מתוך אידאולוגיות שיתופיות מוגדרות היטב אלא 'מתוך החיים', או בגלל 'האווירה דארץ ישראל', הוא מוסיף ש'את מקצת ההשגות הללו אפשר לפטור כמעין אידאולוגיה אנטי-אידאולוגית; כי מרבית חברי דגניה היו חברי מפלגת 'הפועל הצעיר', ששללה את המינוח המרקסיסטי והסוציאליסטי'. ואולם, הוא ממשיך, 'אפילו אדם כיצחק טבנקין, שהדגיש את חשיבות האידאולוגיה במשנתו החינוכית והפוליטית', אמר:

הקבוצה באה כתוצאה של כל הדרכים אשר הלך בהן הפועל בארץ.
ככבוש העבודה בכפר ובעיר, ככבוש הקרקע, תמיד התגלה הצורך
בקבוצה, כי בתור בודדים היינו מחוסרי-אונים, מחוסרי-הורים וסביבה,

2 נוסף על הספר האנגלי על שני כרכיו הוציא ניר לאור גם את הקיבוץ והחברה, ירושלים 1984. וכן, לאחר פטירתו של ברוך בן-אברם, השלים את עבודתו על העלייה השלישית: ברוך בן-אברם והנרי ניר, עיונים בעלייה השלישית, ירושלים 1995.

לעומת הקושי שבחיים: סדור כלכלה, מחלות וכו' [...]. כבוש-העבודה דחף את הבורד מהיום הראשון לקבוצה.

ולסיכום הסוגיה כותב ניר: 'הגורם המשותף לחברי הקבוצות המצליחות לא היה האידאולוגיה, כמובן של השקפת עולם מפורטת המושתתת על טיעונים רציונליים, אלא יחס חיובי לרעיון השיתופי. בתוך המסגרת הזאת של ערכי יסוד, היה אפשר להתמודד עם הפרטים המעשיים של הקמת קהילה מתוך מידה רבה של גמישות, ואפילו פרגמטיות' (עמ' 38-39). ובכל זאת, הוא מבהיר שבלי אידאולוגיה מושרשת היטב הקיבוץ לא היה מסוגל להתגבר על משברי שנות העשרים (עמ' 122), ומסב את תשומת לבנו לכך שחשיבותן של האידאולוגיות הודגשה במידה רבה כדי להצדיק קיום נפרד של כל תנועה וזרם קיבוצי כחלק מנטייתן של תנועות קיימות להבטיח את קיומן בכל האמצעים שברשותן (עמ' 145).

כאשר לסוגיה השנייה, נטיית לבו של ניר היא לראות בקיבוץ מטרה בזכות עצמה, תוך שהוא מודע גם להיותו אמצעי. נקודת המוצא של הספר היא שבלי ההקשר הציוני סיפורו של הקיבוץ אינו מובן (עמ' 1). ניר מציג באופן ברור את האני מאמין שלו: 'כמו חברי הקיבוצים על דורותיהם, אני ראיתי, ועדיין רואה, את המפעל הציוני, בניית היישוב, והקמת מדינת ישראל כמענה הכרחי, ובהכללה צודק, למצוקות של העם היהודי. בלי זה, כל סיפור הקיבוץ אינו מובן כראוי' (עמ' 2).

כנאה בימים אלה, הספר נדרש לא אחת גם לסוגיות שפעם נהוג היה לכנותן שאלת החברה. כאן הן נדונות תחת הכותרות 'נשים ואמהות' (עמ' 34-35), 'האישה בקיבוץ' (עמ' 278-285), 'מגדר' (עמ' 583, בפרק הסיכום), או 'הערות על היחסים שבין המינים' (עמ' 61-65). הפריט 'זכויות האישה' במפתח העניינים מוביל לדיון בתופעת ה'פרימוס'. היה זה בשנות הגאות של העלייה החמישית, כאשר הגידול המואץ במספר חברי הקיבוצים הודות לעלייה גרם למחסור חמור בתחום הדיור. בשלהי שנת 1934 התגוררו כחמישית מחברי הקיבוצים, שהמתינו במושבות לתורם לעלייה על הקרקע להתיישבות קבע, באוהלים, שלוש חמישיות גרו בצריפים ורק חמישית בדירות. נוהג מקובל היה לשכן חברים בשיטת ה'פרימוס': בחדר אחד התגוררו שלושה – זוג ועוד חבר או חברה. לפי ניר (עמ' 139) בסוף 1934 היה לשמונים מתוך 780 הזוגות בקיבוץ המאוחד 'פרימוס'. הקוראים מתוודעים לשיטה ולמחירה האנושי באמצעות קטע שכתבה 'רחל' תחת הכותרת 'השלישי' בביטאון הקיבוץ המאוחד מבפנים באוקטובר 1934. הרשימה ותגובתו של משה ביילינסון עליה בדבר מוכרים היטב לחוקרי התקופה. ניר מגלה לנו שרחל הוא שמה הברוי של ליליה בסביץ, שהייתה נשואה לאחד ממנהיגי הקיבוץ המאוחד ונמנתה עם הלוחמות הבלטות למען זכויות האישה בתנועתה (אם כי עניינה של הרשימה הוא זכויות הגבר במידה לא פחותה מאלה של האישה). בחרתי לצטט קטעים אחרים (מתוך אלה

המובאים בספר) המבטאים את רוח הזמן בהציגם זה לצד זה את קשיי המציאות ואת הדבקות הרעיונית בציונות ובקיבוץ:

אנו גרים בחדר שלושה: אני, הוא – החבר שלי – והיא, שכנתי, 'שלישי' במשפחה. רק מחיצת-כד דקה חוצה בינינו ובינה. כבר שנתיים אנו גרים כך. ואני עוד לא התרגלתי לכך ולא אתרגל לעולם. אני חיה במועקה תמידית, לבי מתכווץ בקרבי. הכבלים מענים אותי.

ואני פונה בטענתי:

ארצי, קיבוצי – הן לא אבגוד בכס לעולם, הן חיי כאן – בכס שגב אמונתי. האם את סבלי זה רציתם ממני?! [...] והאם אאשים בזה את הקיבוץ? האם לא הוכרח הקיבוץ לקלוט את העלייה בתנאים בלתי-אנושיים אלה, ללא כל עזרה? התרגלנו לזאת, הרגלנו גם אחרים לכך. ובכל זאת – האם הייתה רשות לעבור את הגבול הזה?... רבים ההרהורים ובנפש – צעקת מחאה: 'מה עשו לי!' האם אשלים? מצוות קליטת העלייה, המצווה הקדושה ביותר בארץ-ישראל, מלווה בחילול אהבתי. כן, אין מלה אחרת: חילול. האמנם נדרש ממני הקרבן הגדול הזה? האומנם?³

נושאים רבים נוספים שזוררים לאורך הספר, ובהם: יסודות של איחוד ופילוג בתולדות התנועה הקיבוצית, החינוך הקיבוצי, הקשר הסימביוטי בין תנועות הנוער בגולה ובארץ לתנועות הקיבוציות, וקווי דמיון ושוני בין התנועות הקיבוציות. בעניין אחרון זה מסב ניר את תשומת לבנו לכך שמידת הקירבה בין התנועות לא הייתה קבועה או אחידה, אלא הייתה שונה מתחום לתחום. ידוע הדירוג של השלוש בתחום העמדות הפוליטיות, שבו ניצב הקיבוץ הארצי בקצה השמאלי של הקשת, חבר הקבוצות / איחוד הקבוצות והקיבוצים בקצה הימני והקיבוץ המאוחד בתווך, כשבמרוצת השנים מצא עצמו האחרון פעם במסגרת מפלגתית אחת עם חבר הקבוצות ומאוחר יותר עם הקיבוץ הארצי וחוזר חלילה. בתחום המנהיגות בלט לאורך שנים רבות דמיון בסגנון המנהיגות של יצחק טבנקין בקיבוץ המאוחד ושל מאיר יערי ויעקב חזן בקיבוץ הארצי. אולם באופיו של הקיבוץ כארגון, הגדול האופטימלי של כל יישוב קיבוצי ואופן התפתחותו הדמוגרפית, הדירוג של שלוש התנועות הקיבוציות שונה. הוא נוצר במעין תהליך דיאלקטי שבו הציבו קבוצות חבר הקבוצות את התזה, קיבוצי הקיבוץ המאוחד – את האנטיזה ואילו קיבוצי

3 רחל, 'שלישי', מבפנים, אוקטובר 1934. הציטוט כאן (השונה מעט מזה המובא אצל ניר בעמ' 138-139) נדפס אצל משה ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית: קורות ומקורות, תל-אביב תשי"ז, כרך ב, עמ' 390-392. מ' בילינסון הגיב על הדברים בדבר בנובמבר 1934 תחת הכותרת, 'נקמת השלישי': 'מרות וקשות יתנקם בנו אותו משטר הקיים על ה"שלישי"'. ברסלבסקי, שם, עמ' 390.

השומר הצעיר הלכו בדרך הסינתזה. תחילה נוסדה הקבוצה כחבורה קטנה, אינטימית וסלקטיבית, המסתגרת בתחומי הנקודה הבודדת ובונה את היחד השיתופי שלה, אגב מעורבות מועטה בפעילות כלל ארצית (חבר הקבוצות). לאחר מכן הגיע תורו של הקיבוץ הגדול, הגדל והפתוח, שראה עצמו בראש ובראשונה מכשיר להגשמת משימות לאומיות ומעמדיות (הקיבוץ המאוחד). ולבסוף צמח והתפתח הקיבוץ האורגני, שהיה גדול דיו לתפקד כחי הנושא את עצמו מבחינה כלכלית וחברתית וגם למלא משימות לאומיות ומעמדיות, אך לא גדול מכדי שאפשר יהיה לקיים בו יחסי חברות קרובים בין החברים. התפתחותו הייתה הדרגתית ('אורגנית'), בדרך של קליטת גרעינים בעלי רקע תרבותי משותף שחבריהם קיבלו חינוך תנועתי והכשרה מוקדמת (הקיבוץ הארצי).

כדי להראות עד כמה מורכבים ולא חד משמעיים היו הדברים, כותב ניר שתנועת גורדוניה, אשר הייתה קשורה לחבר הקבוצות, שללה את 'הקיבוץ הגדול והגדל' ופיתחה 'תאוריה של קבוצות אורגניות' שהייתה דומה מאוד לזאת של השומר הצעיר. ראשיה פסלו גם את שיטות החינוך ההמוני שהיו מקובלות על הקיבוץ המאוחד והעדיפו קבוצה קטנה ו'אינטימית'. גם כאן, 'הם היו קרובים מאוד לשומר הצעיר בעקרונותיהם החברתיים והחינוכיים, אם כי שללו את האידאולוגיה המרקסיסטית שלו' (עמ' 160).⁴

מדיונים אלה ואחרים מצטיירת מידה של קירבה בין אנשי השורה של הקיבוץ הארצי לאנשי חבר הקבוצות דווקא. תוכנות אלה מצטרפות לאלה של אלקנה מרגלית, שכונה את השומר הצעיר 'גוף היברידי' שיצא מ'מסורת פופוליוזם, של סוציאליזם הומניסטי, אנרכו-אינדיבידואליסטי, המדגיש את העדה ואת שכלול היחיד, הנוטה לאינטרוברטיות ולדתיות', והרכיב על מסורת זו באמצע שנות העשרים, בהנהגתו של יערי, את מסורת המרקסיזם המהפכני ששאבה מן המרקסיזם האירופי ומן הסוציאליזם-דמוקרטיה.⁵ בדימוי חקלאי היה זה מעשה של הלבשת המרקסיזם המהפכני כרוכב על כנה של סוציאליזם הומניסטי. בניסוח אחר, יהודי ובוטה יותר, היה זה מעשה שעטנזו. ספרו של ניר פותח צוהר לדיונים על אופן התפתחותו הרעיונית של הקיבוץ הארצי, שעמדה בסתירה או למצער לא עלתה בקנה אחד עם האופי האישי ועם התפיסה החברתית של רבים מחבריו. אימוץ המרקסיזם על ידי יערי, ובעקבותיו על ידי הקיבוץ הארצי, יצר מתח עד כדי סתירה בין צורת החיים הקיבוצית לבין התוכן המרקסיסטי שהולבש עליה. אף כי אפשר לפרש את הקולקטיביות הרעיונית כהכרחית לקיומה של 'שותפות חיים מרצון', בדומה להגדרה שהובאה לעיל מקולמוסו של ניר בדבר יחס חיובי לרעיון השיתופי ששרר בקרב חברי הקבוצות, הרי התוכן המרקסיסטי שהעניק יערי לקולקטיביות הרעיונית של הקיבוץ

4 לא אחת נסמכים הדיונים בספר על חיבורים קודמים שפרסם ניר במרוצת השנים. במקרה הנדון כאן ראוי להזכיר את מאמרו 'מרות ודמוקרטיה בקיבוץ: גוני ארגון ואידאולוגיה בתנועות הקיבוציות, 1935-1942', יהדות זמננו, כרך 7 (תשנ"ב), עמ' 37-66.

5 אלקנה מרגלית, 'השומר הצעיר': מערת נעורים למארכסיזם מהפכני (1913-1936), תל-אביב 1971, עמ' 292-293.

הארצי, לא זו בלבד שלא הלם את מסגרת החיים הקיבוצית, הוא אף היה מנוגד לה כמובנים רבים.

הספר משלב דיוני מקרו בתולדות התנועה הקיבוצית עם דיוני מיקרו שהם בעלי ערך בפני עצמם ובה בעת משמשים גם מקרה בוחן. כזה הוא פרק ז: 'מבט חטוף על הוויית החיים הקיבוצית, 1920-1935', ובו שלושה תתי-פרקים: 'דפוסי חינוך – שנות העשרים והשלושים'; 'חברה ותרבות'; ו'אורחות חיים – שלושה קיבוצים, 1935' שהם קיבוץ אחד מכל אחת מהתנועות הקיבוציות: גבעת ברנר, משמר העמק וחולדה. לפרק זה יש אופי של 'היסטוריה מלמטה', נוסח חיי יום-יום בקיבוץ ובקבוצה. מעניינים הם דברים שפרסם דוד בן-גוריון מעל דפי דבר בשנת 1929. כאורח לרגע הרואה כל פגע הוא הצביע על

ההזנחה בדברים הפעוטים, בליקויי היום-יום העוברים את נפש החבר, גם בעבודה וגם במשק [...]. קבוצה של אנשי-משק מעולים, אבל אינם רגילים לשמור על פכים קטנים. הוא החזיון במטבח, בהכנת המזון, בסדר הגרוע בשעת האוכל. [...] אין דואג לקטנות של ההני. נעזב ומוזנח יותר מדי הפרט. צרכיו ונטייתו המיוחדים אינם מקבלים סיפוק. הוא כפות יותר מדי, והן גם חבר הקבוצה המאמין בכל לבו באידאות היסודיות וביתרון של המשק המשותף והעזרה ההדדית המכסימלית, איננו פוסק להיות עולם בפני עצמו ונחוצה לו שעת יחוד ופינה שקטה וגם חופש לנפשו. הן לא בכל רגע הוא מוכשר להיות רק חלק של הכלל. והקבוצה עדיין לא שמה לב לצורך זה, ואינה דואגת לשיפור מתמיד של ההני (עמ' 206).

על אף שהביקורת הזאת כוונה אל 'הקיבוץ הגדול', המיוצג בפרק זה על ידי גבעת ברנר, הרי האדישות למראה חיצוני ולרווחה והזנחת הרכוש הציבורי והפרטי היו גם נחלת הקבוצה, המיוצגת בפרק על ידי חולדה. היו הבדלים בין שלושת הקיבוצים שנבחנו בפרק; הבדלים שנבעו מן השוני ביניהם בגודל, בזיקתם התנועתית, בארצות המוצא של החברים ובגילם, במיקומם הגאוגרפי וברמת התפתחותם הכלכלית. אולם, ממשך ניר,

בה בעת אפשר להבחין בכמה מאפיינים משותפים שהיו נוכחים, ואם גם במידות שונות, בכל השלושה. סממנים שליליים כמו תנאי תברואה ירודים, מחסור בדיוור ונטייה להזניח את רכוש הציבור, התקיימו בצד נאמנות עמוקה לחברים ולקיבוץ כמוסד, נכונות לעבוד קשה ולוותר על מותרות חומריים ודחף יצירתי שמצא לו שפע של ביטויים בעבודה, בחיי התרבות וביחסי החברה (עמ' 206).

מלכתחילה תהיתי מה מקור שם הספר: 'רק שביל כבשו רגלי'. הוא לקוח, כידוע לכול, מתוך השיר של רחל, 'אל ארצי', שלצורך הדיון אצטט את רובו: 'לא שרתי לך, ארצי, / ולא פארתי שמך / בעלילות גבורה, / בשלל קרבות; / רק עץ – ידי נטעו / חופי ירדן שוקטים.

/ רק שביל – כבשו רגלי על פני שדות. // אכן דלה מאד – / ידעתי זאת, האם, / אכן דלה מאד / מנחת בתך.⁶ אין בכוונתי, חלילה, לנסות כוחי בניתוחים שיריים מעמיקים, אלא להרהר בכתב מה עומד מאחורי הבחירה של ניר במילים אלה ככותרת ספרו, מילים מתוך שיר שהתפרסם בתרפ"ו (1926), שנה לפני הקמת שתי התנועות הקיבוציות הארציות הגדולות. אפשר לפרש זאת כך: רבים הם מעשיה של התנועה הקיבוצית, אבל היא עדיין לא פיארה את עצמה, לא העלתה את עלילותיה על הכתב, ועתה בא הספר הזה ומשלים את החסר, מתקן את העיוות ההיסטוריוגרפי. ישנה גם אפשרות אחרת, כפשוטן של מילים: מעשיה של התנועה הקיבוצית הם צנועים, מינוריים. אולם פרשנות זו יכולה לחול רק על אחת מן התנועות הקיבוציות – חבר הקבוצות. היא רחוקה עד מאוד מתפיסת השליחות והאוונגרד של הקיבוץ המאוחד ומן השילוב של רגלינו נטועות בקרקע אך מבטנו שלוח אל האופק ומעבר לו, האופייני לקיבוץ הארצי, מיסודו של השומר הצעיר. ואולי מבקשת הכותרת לרמוז שהמעשה החשוב של התנועה הקיבוצית הוא כיבוש השביל במונח של כיבוש העבודה, עבודת האדמה, ולא של מעשי גבורה ועלילות צבאיות תפארתה? להנרי ניר הפתרונים.

בראשית הדברים הוצג הספר כחיבור המסכם את המחקר הקיים ובה בעת מניח תשתית לשלבים הבאים בחקר הקיבוץ. ב'אחרית דבר' פותח ניר צהר לכיווני התפתחות אפשריים של הקיבוץ עצמו, להבדיל מן המחקר עליו בעתיד. גם בהערותיו אלה שזורם זה בזה שני צירי המתח שליוו את הספר כולו. כשהוא מנסה להפיק לקחים לגבי עתידו של הקיבוץ מניסיון ההיסטורי של קומונות ברחבי העולם, מצביע ניר על 'קיומה וכוח המשיכה של חברותא – החוויה השיתופית' כאחד הגורמים המשותפים לכל הקומונות, ועל 'חשיבותה של משימה מרכזית, מעבר להצלחה כלכלית ואיכות החיים (לרבות חיי החברותא)' (עמ' 598). והרי לנו גרסה עכשווית של השילוב בין היותו של הקיבוץ תכלית בזכות עצמו לבין היותו אמצעי להגשמת משימות לאומיות או חברתיות, ותרגום לימינו של המיזוג בין היותו של הקיבוץ פרי תפיסות רעיוניות (שלא לומר – אידאולוגיה) לבין היותו מענה לקשיים ולצרכים ארציים פרי נסיבות הזמן והמקום.

אך ההצצה בכדור הבדולח היא רק 'ניחושים מושכלים' כהגדרתו של ניר, ועניינו של הספר הוא העבר – סקירתו, ניתוחו, פרשנותו והסקת מסקנות אגב הצגת האורות, בלי להתעלם מן הצללים. והשורה התחתונה היא שגם אם לא יהיה עתיד לקיבוץ, 'עדיין תיחשב התנועה הקיבוצית אחת המוצלחות ביותר מסוגה, בגודלה, בעושרה החברתי והתרבותי ובהישגיה המוסריים'. חברי הקיבוץ לדורותיהם פעלו בארץ ישראל למען העם היהודי ומדינת ישראל, אבל הישגיהם – וכשלונותיהם – כבר היו לחלק ממורשת האנושות כולה, והקיבוץ יוסיף להיות 'מופת מיוחד במינו ליכולתם של חברי קהילה שיתופית לחיות חיי יצירה תוך כדי דבקות באידאל' (עמ' 599).

